

Ж.Өтениязов, О.Сәтбаев, Қ.Өтемураатованың [12] профессор Ж.Қайырбаев Турсынбай Әбдижаббаровтың [13] туңғыш табысларын қутлықлап, оларды көпшиликке хабарлауға асығады, өзлери сезген кемшиликлер ҳаққында да сөз етеди.

Жуўмақ. Ҳақыйқатында да жоқарыдағылардың көпшилигиниң атлары хәммеге бираз

ўақытлардан-ақ таныс болып, тап ҳазирги пайытлары олардың қәлемлери бираз ысылып қалған деўге де болады. Сонлықтан сыншыларымыздың, талант ушқынларын көре алыўы, әдебий эстетикалық ойдың алдын болжай алыўшылық қәсийети ушын ең жақсы нәрселердиң бири екени мақуллайтұғын қубылыс.

Әдебиятлар

1. Ахметов. С. Қарақалпақ әдебий критикасы хәм әдебият илиминиң тарийхынан. – Нөкис: 1980, 9-б.
2. Султанов Қ. Жаңа дәуирдиң поэзиясы. - /«Қарақалпақстан жаслары», 15-февраль, 1996.
3. Султанов Қ. Әмир толғаныслары. /«Қарақалпақстан жаслары», 24-июль, 1997.
4. Султанов Қ. Кеўил хәм жүректің поэзиясы. /«Еркин Қарақалпақстан», 9-февраль, 1999.
5. Пахратдинов Ю. Жасларға жүреги жақын инсан. /«Қарақалпақстан жаслары», 21-март, 1996.
6. Есенов Ж. Жарылыстан туўылған қосықлар. /«Қарақалпақстан жаслары», 24 апрель, 1993.
7. Байниязов Қ. Алланы умытпайық. //«Әмиўдәрәя», 1997, №12, 104-108-б.
8. Бекбергенова З. Халық шайырының бахалы мийрасы. /«Қарақалпақстан жаслары», 1-август, 1996.
9. Қәлиметов Б. Шайырлықлапыз. //«Әмиўдәрәя», 1990, №8, 94-96-б. Қәлиметов Б. Ой толғаўына салғанда //«Әмиўдәрәя», 1991, №5, 89-94-б.
10. Нуржанов П. Шайыр сезиминиң шәшмесин изертлеп. /«Еркин Қарақалпақстан», 14-август, 1993.
11. Бекбергенова З. Бир буўаттан үш гүл. /«Қарақалпақстан жаслары»
12. Қайырбаев Ж. Турсынбайдың туңғыш топламы. /«Қарақалпақстан жаслары», 16-июль, 1998.

РЕЗЮМЕ. Қарақалпақ адабий танкидида рецензия жанрида асосан, поэзия масалалари батафсил ўрганилған, мақолада 1990-2000-йилларда чоп қилинған «Әмиўдәрәя» журналы хәм «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Устаз» («Устаз жолы») газеталаридаги адабий танкидий материаллар таҳлил қилинади.

РЕЗЮМЕ. В каракалпакском литературоведении жанр рецензии в основном посвящен поэзии. В статье анализируются литературно-критические материалы, опубликованные в 1990-2000-х годах в журнале «Әмиўдәрәя», газетах «Еркин Қарақалпақстан», «Қарақалпақстан жаслары», «Устаз жолы» («Путь учителя»).

SUMMARY. In Karakalpak literary criticism, the genre of review mainly studies poetry issues in detail. The article analyzes literary critical materials published in the 1990-2000s in the journal "Amiudarya" and the newspapers "Erkin Karakalpakstan", "Karakalpakstan Jaslari", "Ustaz" ("The Way of the Teacher").

XIX ÁSIR QARAQALPAQ LIRIKASÍNDÁ TÁRIYP JANRÍNÍN KÓRKEM AWIZEKI DEREKLERI

H.Djangabaeva – tayanış doktorant

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq instituti

Tayanch so‘zlar: ta’rif janri, satirik ta’rif, qahramonlik dostonlari, oshiqlik dostonlari, yor obrazi ta’rifi, mualliflik troplari.

Ключевые слова: жанр описания, сатирическое описание, героические эпосы, любовные эпосы, описание образа возлюбленной, авторские тропы.

Key words: description genre, satirical description, heroic epics, love epics, description of the beloved's image, author's tropes.

Kirisiw. XIX ásir qaraqalpaq klassikleri poeziyasında keń qollanılǵan táriyp janrı janr sıpatında qalıplesemen degenge deyin bir neshe ásirlik táriyxıy jollardı basıp ótti. Klassiklerimiz Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaqar dóretiwsılıǵı jazba ádebiyatımızdıń qalıplesiwine xızmet etip, bir qansha janrlarda xalıqlıq súwretlewlerden bólinip shıǵıp, jeke avtorlıq bayanlawlar, kórkem poetikası menen poeziyamızdı bayıttı. Bul dáwir dóretiwsılıeriniń jeke poeziyası rawajlanıwında folklorlıq úlgi ler ayrıqsha xızmet etti.

Qaraqalpaq jazba ádebiyatı qalıplese baslaǵan dáwirge kelip, ádebiy janrlardıń qalıplesiwi de tábiyiy túrde profesional dóretiwsılıler tárepinen ámelge asırıladı. Kúnxojanıń, Berdaqar satiralıq táriypleri, Ájiniyazdıń yar obrazın sáwlelendiretuǵın bir qansha qosıqları hám basqa da xalıq shayırlarınıń batırлық islerdi jırlawshı shıǵarmaları qaraqal-

paq jazba ádebiyatında táriyp janrınıń dáslepki úlgi leri dewge boladı. Biraq, bul ádebiy janr XIX ásirde tolıq qalıpleskeni menen onıń kórkem dárekleri xalqımızdıń erteden berli miyras bolıp kiyatırǵan folklorlıq shıǵarmamızǵa barıp taqaladı. Maqalamızda milliy janrımızdıń qalıplesiwindegi kórkem awızeki dárekler máselesin sóz etemiz.

Ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq folklorın eń dáslepki lerden bolıp klassifikaciyalap, folklorlıq janrlardı úyrengen ilimpaz Q.Ayimbetov táriyp janrınıń derekleri folklor dan, dástanlardan baslanadı degen pikirdi alǵa súredi. Ol “Xalıq danalıǵı” atlı miynetinde qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarındaǵı batırlardıń erligi, dańqı, isháreketlerin sıpatlawdaǵı maqtawları talqılap, táriyp janrınıń eń dáslepki kórkem úlgi leri iri epikalarda ekenligin misallar menen dálilleydi. XIX ásir qaraqalpaq shayırları

dóretiushiligindegi táriyptiń qáliplesiwı tikkeley dástanlar menen tıǵız baylanıslı ekeni haqqında: “Qaraqalpaq shayırları ótkendege awız ádebiyatındaǵı maqtaw elementin dawam etti, ádebiyattıń maqtaw janrın óz shıǵarmalarında paydalanıp, onı joqarı kóterdi. Xalıq shayırları maqtawdı negizgi tamirlardıń biri etip alıp, onı qáliplestirdi, ádebiyattıń maqtaw janrı qálpine keltirdi” [1:151]. XIX ásir qaraqalpaq lirikasını izertlep, janrlıq jaqtan klassifikaciya-laǵan ilimpaz, f.i.d Q.Jarimbetov Q.Ayimbetovtıń pikirlerin maqullap, táriyptiń janrı sıpatında tolıq qáliplesiwın klassik shayırlar dóretiushiligi menen baylanıstıradı hám onda folklordıń áhmiyetin de atap ótedi.

Qaraqalpaq ádebiyatında bolǵanı sıyaqlı barlıq xalıqlardıń jazba ádebiyatınıń dáreǵi milliy folklorına barıp taqaladı. Táriyptiń mazmunlıq, janrlıq ózgesheliklerin ózinde jámlegen, qasıdadan bólek janrı sıpatında alıp qaratılǵın ózbek ádebiyatındaǵı tavsif te (bizińshe táriyp H.Dj) óziniń qáliplesiw basqıshın folklordan baslaǵan. Bul qubılıs ózbek ádebiyatına da tán. Ózbek ádebiyatshıları tavsiftiń kórkem dáreǵi sıpatında folklorlıq dástanlarına dıqqat qaratadı: “Tavsif (arab. – sıpatlaw, maqtaw) – syujetli dóretpе kompoziciyasınıń ajıralmas bólegi, shıǵarma waqıyası kirgizilip atırǵan nársе, hádiyse, orın, portret, interer, eskterer hám t.b. sáwlesi. Waqıyalı syujetke qurılǵan shıǵarmalarda tavsif áyyemnen bar. Máselen, xalıq awızeki dóretpesindegi dástanlarda tavsif keń orın tutadı: qaharman portreti, onıń atı, qural-jaraǵı hám t.b. giperbolalıq táriypi (tavsifi) shıǵarmanıń tásir kúshin arttıradı, waqıyalardı tiykarlaydı, xarakterlik ózgesheliklerdi qáliplestiredi” [2:298].

Talqılaw. Jeke shaxstı, onıń is-háreketleri, erligi, aqıllılıǵın táriyplew folklorımızdıń úlken bólegi bolǵan qaharmanlıq dástanlarımızda burınnan qáliplesip, jetiliske qubılıs. Olardıń baslı maqseti de táriyiplewge qaratılǵan. “Qaharmanlıq dástan – folklordaǵı dástan janrınıń bir túri. Qaharmanlıq dástanlardıń tiykarǵı ózgesheligi – dástan jawgershilikke, basıp alıwshılardıǵa qarsı gúres ideyasınan turadı, bunda ádilsizlik penen ádillik, basqınshılıq penen azatlıq ortasında keskin gúres júredi, óz xalqın, jurtın dushpanǵa talatpay aman saqlaw, tınısh jasawǵa múmkinshilik tuwdırıw, xalqınıń baxtı ushın gúres baslı orında turadı” [3:50-51]. Baslı syujet urıs, jawgershilik hám eldi qorǵawdaǵı qaharmanlıq islerdi bayanlawǵa qaratılǵan bunday dóretpelerde batırlardıń, el basshılarınıń táriypin bayanlawshı kórkem qatarlar dástannıń tiykarǵı poetikalıq ózgesheligin belgilep beredi. Máselen, “Qırq qız” dástanında:

Erk bermedi dushpanǵa,
Sarkoptıń batır palwanı,
Gúlayımday periyzat,
Arislanday márt batır,
Janın otqa jaǵadı,
Birazin qısıp qoltıqqa,
Ókpelerin sıǵadı,
Shırqıratıp birazin,
Qazıq qıp jerge qaǵadı [4:154-155].

Qaharmanlıq dástanlardaǵı bunday poetikalıq sheberlik penen bas qaharmanlardıń erliklerin, shaxsın súwretlewler XIX ásir shayırlarınıń dóretpelerine de tásir etti. Bul dáwirdegi biraz qosıqlarda folklordaǵı sıyaqlı batırlardı, el basshılarını giperbolalıq táriyplew ústemlik etti. Xalıq shayırlarınan biri Qulmurat Qurbanalı ulınıń “Júz bası” atlıq táriyp qosıǵında qaharmanlıq dástanlardaǵı sıyaqlı súwretlewlerdi kóriwge boladı. Mısalı:

Mısalı Rústemdey ǵayrat salǵanıń,
Kóz ashıp jumǵansha gelle alǵanıń,
Góruǵlıdan seniń ziyat bolǵanıń,
Qashtı yawmıt aman-aman, ház bası.
Jawlar qáhárińnen qorqıp “ax” sheker,
Shikár áylep, el shetinen gez bası.
Qáháriń kelse qılıshıńnan keshirip,
Shabdaldayın gellesini úz bası [5:53].

Qosıqta túrkmen basqınshı, urılardıń tutup, jazalaǵan áskeriy basshı júz basınıń erligi qaharmanlıq dástanlardaǵı batırlar sıyaqlı kóterińki ruwxta, maqtaw qatarlar menen súwretlengen. Hátte onı Rústem, Góruǵlıǵa teńep, xalıq arasındaqı dańqın kótermeleydi. Álbette, bul insannıń erligi usınday táriyipe turarlıq. Qosıqta folklorlıq poetika elementleri basım bolsa da, onıń jazba ádebiyatındaǵı táriyp ekeni bir qansha belgilerinde kórinedi. Qosıqta bas qaharmanınıń shaxsı dástanlardaǵı sıyaqlı ulıwmalıq emes, jeke sıpatları menen keńirek ashıp berilgen. Seydalınıń el arasındaqı wazıypası, ol xızmet etetuǵın aymaqlar, onıń jeke qásiyetleri sóz etilgen. Ol dástanlardaǵı sıyaqlı pútkil xalıqtı emes, belgili bir aymaqlardı qorǵaydı, onıń jawı da, wazıypası da urılardı bastırıwdan ibarat. Ulıwma alǵanda giperbolalıq súwretlewler aralasqan bolsa da, Seydalı belgili bir jámiyettiń shaxsı ekenligi anıq detallar menen beriledi. Folklorlıq hám jazba ádebiyatındaǵı táriyplerdiń bunday ayırmashılıǵı haqqında akademik H.Hamidov: “Folklorlıq dástúrdegi táriyp qosıqlarında, máselen, dástannıń bas qaharmanı batırdı, sulıwdı, jer-suwdı táriyplegen jırlarda, tolǵawlarda tiykarınan ulıwmalasqan obrazdı beriw háreketi basım bolıp keledi. Jazba ádebiyatında, jazba ádebiy dástúrde detallastırıw qásiyeti, usılı negizgi orındı iyeleydi” [6:166].

Ashıqlıq yamasa liro-epikalıq dástanlarda qaharmanlıq dástanlardan parıqlı názik sezimler, kewil xoshlıq hám ıshqı jırlanadı. Bunday dóretpelerde táriyiplewler tiykarınan yardıń jamalı, is-háreketi, ishki hám sırtqı dúnyasındaǵı gózzal pazıyletlerdi jırlawǵa qaratıladı. Máselen, “Ǵarip-Ashıq” dástanında Ǵarıptiń Shaxsánemge aytqan mınaday táriypine dıqqat qaratayıq:

On tórt keshelik ay kibi,
Húsnı dáwletli bay kibi,
Tomaǵalı qumay kibi,
Keler sallana-sallana.
Úyden shıǵar húrdey bolıp,
Jenge boldıń birdey bolıp,
Taza ashılǵan gúldey bolıp,
Keler sallana-sallana [7:252].

Klassik shayırlarımızdıń ashıqlıq qosıqlarında bunday poetikalıq dástúrler jiye ushırasadı. Yar obrazın folklorlıq úlgiylerden, kórkemlew qurallarınan paydalanıp táriyiplewge jaqsı misal etip Óteshtiń “Gúlziyba” qosıǵın keltiriwge boladı:

Kúygelek kibi kózleri,
Shiyrinnen sheker sózleri,
Húr kibi báhár júzleri,
Gúlziyba qız gúl yańlıdı.

Kózi nurdan jaralǵanday,
Sóylese miyriń qanǵanday,
Kórmegenler tań qalǵanday,
Láyli-Májún húr yańlıdı [8:46-47].

Qosıqtaǵı folklorlıq poetika ayqın kórinedi. Shayır hár qanday jigit árman etkendey sulıwdı giperbolalıq teńewler menen sheber súwretleydi. Onda folklorlıq shıǵarmalarda

dástúriy qollanılátuǵın kúygelek kózler, shiyrin-sheker sózler, húrdey júzler, jayday qaslar, oq kibi kirpik hám t.b sol sıyaqlı teńewlerdi jiýi ushıratıwǵa boladı. Qosıqtadı súwretlew tolıǵı menen folklorlıq poetikadan nár alǵanı sezilip tur. XIX ásir klassikleri shıǵarmalarındaǵı bunday sıpatlar haqqında f.i.d., professor Q.Jarimbetov: “Gúlziyba qız” táriypin tallap qaraǵanımızda Ótеш shayırdıń folklorlıq súwretlew sheǵarasınan uzaqlap kete almaǵanın kóremiz. Bul sol dáwirdegi qaraqalpaq publikasınıń (kitap oqıwshılarınıń, tuńlawshılarınıń) kórkem estetikalıq talapları folklorǵa jaqın ekenligin anıq kórsetedi. folklorlıq súwretlewler Kúnxojanıń, Ájiniyazdıń, Berdaqtıń táriyp-lerinde de kóplep qollanıladı” [9:92].

Ashıqlıq lirikasında yar obrazın táriyplewde folklorlıq poetikanı ele de bayıtıp, individual kórkemlew quralların jarata alǵan shayır Ájiniyaz boldı. Onıń qaraqalpaqtıń dańqı shıqqan qızların, simbolikalıq, romantikalıq yar obrazın sáwlelendiriwshi táriylerinde ashıqlıq dástanlardıń roli ayırıqsha. “Ideyalıq hám kórkemlik ózgeshelikleri boyınsha, ulıwma tematıkası boyınsha da Ájiniyazdıń “Bir janan”, “Bir páriy”, “Beri kel”, “Dildarım”, “Túshti”, “Túser”, “Sáwdigim”, “Yañlıdı”, “Gózzallar”, “Biybigúl” qosıqların kitabi romantikalıq dástanlardan tásirlenip hám bul tásir-lerdi ózi jasaǵan turmısqa baylanıstırıw menen dóretkenin kóriwge boladı [10:329].

Lekin, Ájiniyazdıń yar obrazın táriyplewshi qosıqların-da individual kórkemlew quralları hám súwretlew stili, Ájiniyaz lirikasına tán hawaz sezilip turadı, áyne onıń dóretiushiligine kelip qaraqalpaq jazba ádebiyatındaǵı ashıqlıq mazmundaǵı táriyp-ler tolıq jazba xarakterge iye boldı. Mısalı, “Bozatawlı názálim” qosıǵına názer awda-rayıq:

Bozatawlı gúlbináfsha názelim,
Áseliń hárreni gúlden bezdirer.
Kirpikleriniń súzip baqqan názerini
Juldızdı jawratıp, túnnen bezdirer.
Piste burınıńda tillá árebek,
Eki qara kóziń eki báledek,
Úrgenish yurtında begim Tórebek,
Taxtınan taydırıp, elden bezdirer.

Kóńlim sádebini bir-bir yazdırıp,
Qayta bastan góne dártim qozdırıp,
Kápir kóziń musulmandı azǵırıp,
Biyshara Ziywardı dinnen bezdirer [11.12].

Qosıqtadı kórkemlew quralları folklorlıq troplardan ádewir parıq qıladı. Keltirilgen shuwmaqlarda giperbola hám teńew sheber qollanılǵan bolıp, yar obrazınıń táriypin ádewir janlandırǵan. Bozatawlı názálimniń shırayı, ishki gózzallıǵınıń názerinde, sırtqı kelbetinde jılwalanıwın sonshellı dárejede kórkem sáwlelendirgen, ol ushın pal shiresinen, juldız túnnen, patsha taxtınan, hátte musulman dininen beziwge tayın etip súwretlenedi. Ashıqlıq lirikada muhabbat seziminiń iláhiyiligin, ullılıǵın yar obrazı misalında kórkem estetikalıq dárejede sáwlelendiriw Ájiniyazdıń táriyp lirikasında jańa basqışta rawajlandı.

Juwmaqlap aytqanda, XIX ásir qaraqalpaq lirikası jazba ádebiyatımızdıń qalıplesiw dáwiri bolıwı menen birge, bir qansha lirikalıq janrlar, sonıń ishinde táriyp janrıńnıń da qalıplesiw dáwiri boldı. Folklorlıq iri epikalıq janrları: qaharmanlıq hám liro-epikalıq dástanlar XIX ásir lirikasında táriyp janrıńnıń qalıplesiwinde, shayırlardıń táriypti janr sıpatında rawajlandırıwında tiykarǵı kórkem awızeki derek wazıypasın atqardı.

Ádebiyatlar

1. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1978.
2. Куронов Д., Мамажонов З., Шералиева М. Адабиётшунослик луғати. -Тошкент: «Akademnashr», 2013.
3. Ахмедов С., Бахадырова С. Фольклорлық терминлердің қысқаша сөзлиги. – Нөкіс: «Билим», 1996.
4. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. IX том. «Қырық қыз», –Ташкент: «Манавият», 2009.
5. Пахратдинов Ә., Өтемуратова Х. XIX әсирдің ақыры XX әсирдің басындағы қарақалпақ әдебияты тарийхы. – Нөкіс: «Билим», 1995.
6. Ҳамидий Ҳ. Шығыс тиллериндеги жазба дәреклер ҳәм XIX әсирдеги қарақалпақ шайырлары. – Нөкіс: «Билим», 1991.
7. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. XXXV том. «Ғәрип-Ашық», – Нөкіс: «Илим», 2011.
8. Өтеш. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан», 1978.
9. Жаримбетов Қ. XIX әсир қарақалпақ лирикасының жанрлық кәсіятлери ҳәм раўажланыў тарийхы. – Нөкіс: «Билим», 2004.
10. Максетов Қ. Қарақалпақ халқының көркем аўызеки дәретпелери. – Нөкіс: «Билим», 1996.
11. Әжинияз. Таңламалы шығармалары. – Нөкіс: «Қарақалпақстан». 1988.

РЕЗЮМЕ. Мақоллада та’риф жанрининг адабий жанр сифатиде шаклланishida миллий фольклоримизning аhamияти, qoraqalpoq dostonlarining badiiy og’zaki manba sifatiда XIX asr shoirlari ijodiga ta’siri, folklor va yozma adabiyot ta’riflarining aloqasi, ta’rifning o’rganilishi, xususiyatlari, muallif ta’riflarining badiiy o’ziga xosligi kabi masalalar so’z etildi.

РЕЗЮМЕ. В статье рассматриваются такие вопросы, как значение нашего национального фольклора в становлении жанра описания как литературного жанра, влияние каракалпакских эпосов как художественного устного источника на творчество поэтов XIX века, связь описаний фольклора и письменной литературы, исследование особенностей и художественное своеобразие авторских описаний.

SUMMARY. The article examines the significance of our national folklore in the formation of the genre of description as a literary genre, the influence of Karakalpak epics as a literary oral source on the work of 19th-century poets, the connection between folklore and written literature, the study of descriptions, their features, and the artistic originality of authorial descriptions.